

Консолідація опозиції до І. Виговського: зовнішні та внутрішні фактори впливу

С. В. Полтавець

Національна юридична бібліотека, Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: spoltavec@ukr.net

Paper received 18.11.16; Accepted for publication 25.11.16.

Анотація. Розглядаються політичні процеси, що сприяли консолідації опозиційних до гетьмана І. Виговського сил, напередодні втрати ним влади. Особлива увага звертається на ключову роль і вплив московського уряду на розгортання антигетьманської агітації на козацькій території. У цьому контексті вказано на використання опонентами І. Виговського, популістських звернень до козацтва в боротьбі за гетьманську булаву.

Ключові слова: гетьманська влада, старшинська опозиція, І. Виговський І. Безпалій.

Вступ. Період гетьманства І. Виговського у вітчизняній політичній історії, за аналогією з гетьмануванням Б. Хмельницького часто називають «Виговщина». Цей період державного будівництва не порівнюваний з «Хмельниччиною» за кількістю наукових досліджень чому безліч пояснень. Перш за все, гетьман І. Виговський, записаний російською історіографією у «зрадники», подібні оцінки отримував і в дослідженнях радянських суспільствознавців. Окрім цього період його гетьманування, значно коротший в порівнянні з правлінням Б. Хмельницького тому й зацікавленість у його вивченні менша. Водночас динаміка політичних процесів у цей період була значно більшою, оскільки стабілізація політичної системи на початку гетьманування І. Виговського, припинилася після розгортання опозиційних рухів насамперед на територіях тих полків які перебували під серйозним ідеологічним впливом Запорізької Січі.

Короткий огляд публікацій за темою. Становлення гетьмана І. Виговського та особливості його урядування отримали своє осмислення у наукових розвідках В. Герасимчука [1]; [2]. Вчений характеризує початок гетьманування наступника І. Виговського писав: «Новий гетьман Юрій Хмельницький і козацька олігархія пішли – хоч непевно – знов на зустріч московським плянам. Се пересунене політичної тяжкості в інший бік створило новий фермент і нове невдоволене і дало основу до ще більшого польсько-московського нерозуміння» [2, с. 31]. Як бачимо, дослідник чітко вказав на політичну силу яка привела до влади Ю. Хмельницького та позбавила булави І. Виговського – козацька олігархія, а отже мова йдеться про старшину. Аналізуючи політичні процеси в період гетьманства І. Виговського, зокрема Гадяцьку угоду, відомий вітчизняний історик В. Степанков пише: «Невдоволена непоступливістю Польщі, більшість старшини не хотіла поширення військового конфлікту з Росією й почала шукати порозуміння з її урядом...» [3, с. 103]. Вчений робить висновок про те, що гетьман вважав себе не стільки патріотом України, скільки Речі Посполитої» [3, с. 105]. З нашої точки зору таке твердження дослідника є доволі дискусійним, особливо якщо врахувати, що козаки-москвофіли навіряд чи були патріотами незалежності Гетьманщини. У дослідженнях В. Горобця [4]; [5], присвячених ви-

вченню зовнішньополітичних пріоритетів гетьманських урядів, аналізуються особливості трансформації політики Гетьманату у взаємовідносинах з найбільшими державами сусідами з огляду на зміни внутрішньополітичної обстановки.

Метою статті є з'ясування причин, що сприяли консолідації опозиційних до гетьмана І. Виговського сил, напередодні втрати ним влади.

Матеріали та методи. Досліджуючи об'єднавчі процеси в опозиційному до гетьмана І. Виговського середовищі автор використовує описовий та порівняльний методи, узагальнення, та аналогії.

Посилення антигетьманської риторики відбулося після протистояння І. Виговського з полтавським полком та М. Пушкарем. Останній проводив таємні перемовини з Москвою сподіваючись отримати гетьманську булаву. Ніжинський протопіп Філімонович, як прихильник Москви, пропонує план інтервенції царських військ на територію Гетьманщини: «...Вельми бь добро естьлибы оть Сивска еше рать его царского величества кь намь Сьверомь шла, хотябь немного, или оть Брянска на Стародубь и сюдѣ на Глуховь, на Батур(инь) кь Нѣжину; удобно бь то все успокоити...что всячески битьца не хотятъб какь только бь рать его царского величества наступила, все склонитца удобно» [6, с. 199]. На збільшення кількості невдоволених гетьмануванням Виговського козацьких старшин вказує також В. Кривошея. Так, він аналізуючи протистояння І. Виговського з полтавським полком зазначає: «Переяславчани на чолі з Сомком (щоправда, сам Сомко від гетьманського гніву вимушений був втікати на Дон) все ж у поході на Полтаву брали участь, а курсунців — не було однозначно. Як наслідок цього, курсунського полковника Тимофія Оникієнка за те, що «он с полком своим с ним не ходил» розстріляли. Враховуючи те, що він доводився двоюрідним братом Василю та Івану Золотаренкам Виговський завдав удару прибічникам Ю.Хмельницького Золотаренкам [7, с. 139]. Гетьман Виговський перш ніж здобувати Полтаву силою зброї в черговий раз звернувся до полтавських козаків з універсалами в листопаді 1658 р (за старим стилем). Виговський нагадував їм: «Вѣдомо вамь самимь вельми добро, что любо мы по дважды за Днѣпръ для усмирения своеволии ходили...а теперь доходить

наш вѣдомость, что вы, не будучи того послушными, вновь до бунтовъ скланяетесь, и въ послушаніи пану полковнику своему пану Филону Горкуши быть не хотите» [6, с. 202]. Гетьман вказував: «...что понеже такъ есть, еще за симъ нашимъ писаніемъ естли не образумитесь, а прямо и желательно противъ того неприятеля какъ все Войско Запорожское, не будите стоять, ничего иного намъ учинить непридетца, только Богомъ милостивымъ освидѣтельствуясь, и всѣмъ Войскомъ нашимъ Запорожскимъ укажемъ вашу всему свѣту злость» [6, с. 202]. Сподіваючись на переговорний процес, І. Виговський намагався посилити свою військову потугу для протистояння Москві. Як бачимо з його звернення його головними адресатами були рядові козаки та жителі міста, гетьман окремо не виділяв когось із нелояльної до нього старшини, хоча як пам'ятаємо, полтавські козаки на місці Ф. Гаркуші обрали К. Пушкаря, отже останній безперечно мав підтримку полкової старшини. Аналізуючи причини виникнення опозиції до гетьманської влади після смерті Б. Хмельницького відомий вітчизняний історик Н. Яковенко, зокрема, відзначає: «...саме старшинський елемент зі «старинних» козаків першим почав розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу, так і не призвичаївшись підпорядковувати вищій меті власні, часто дуже великі амбіції» [8, с. 364].

Наростання антигетьманських дій підтверджується активізацією відносин московського уряду з представниками опозиційних до І. Виговського сил всередині Гетьманщини. Так, під час переговорів у Посольському Приказі, в кінці грудня 1658 р. (за старим стилем), з «донощиком на гетьмана Виговського, роменським сотником Кіндратом Войтенком», московські дипломати вважали, що прекрасно орієнтуються в суспільно-політичній ситуації на українських землях. Зі їх слів, члени козацького посольства на чолі з Кравченком, яких прислав український гетьман зізнавалися у провинах своїх і «...тѣжъ посланцы били челомъ от черни, что Выговского за гетмана впредь имѣть себѣ не хотятъ и чтобъ ево перемѣнить, и Выговскому про то вѣдомо...и говорилъ де Выговской на радѣ: буде ково великій государь изволить прислать въ Войско, и онъ де при тѣхъ царского величества посланных и булаву положить;» [6, с. 203]. Гетьманські посланці також просили дозволу зібрати раду нинішньої зими для обрання нового гетьмана, на що цар погодився призначивши дату ради на 1 лютого (за старим стилем). Як бачимо, подібні зізнання могли бути лише дипломатичною грою з боку гетьманського уряду. Мабуть зважаючи на те, що підтримка промосковських сил у Гетьманщині не була такою, як того хотілося б московському уряду, цар направляє 7 лютого 1659 р. (за старим стилем) князю А. Трубецькому «Гамний наказ про засоби для припинення кровопролиття та приєднання гетьмана Виговського знову в підданство Московському царю, на основі широких поступок вимогам гетьмана».[6, с. 204]. Готовність Москви до значних, з точки зору місцевих дипломатів, поступок дозволяє припустити, що царський уряд був серйозно занепокоєний політичним дрейфом І. Вигов-

ського в бік Речі Посполитої. Так в інструкціях А. Трубецькому цар вказує, що за умови якщо гетьманський уряд представить на переговорах аналогічні статті запропоновані польським королем, і ці пропозиції Речі Посполитої міститимуть «...ему (І. Виговському) гетманство и воеводство Киевское, а полковникомъ и инымъ начальнымъ людемъ шляхетства и вольности шлехецкіе и маестности имъ в Малой Росіи, - и примѣряться къ тѣмъ статьямъ и смотря по тамошнему дѣлу...на тѣхъ статьяхъ договоръ учинить;» [6, с. 205]. Поряд з такими прикладами «глобальної дипломатії» московський уряд забезпечував собі підтримку й більш звичними для себе способами: роздаючи гроші та хутра. Так, наприклад, наприкінці 1658 р., в якості нагороди для племінника ніжинського протопопа М. Філімоновича Мартина Прокофєва (який надав відомості про «изменническіе действия Выговского») цар пожалував «за проѣздъ десять рублевъ серебряными деньгами изъ Новгородкіе чети...велѣлъ ему дати своего государева жалованья за Киевскую посылку за проѣздъ пару соболей въ пять рублевъ» [6, с. 202-203]. Як бачимо збільшення кількості своїх прибічників Москва досягала перевіреними способами: підкупу та багатьох різноманітних обіцянок, в тому числі й політичного змісту. Доречно в цьому контексті сказати, що така політика московського уряду знаходила серед опозиційної гетьманській владі частини козацької старшини і власне не лише неї, відповідних «адресатів». Тобто, вдало користаючись тим, що на «політичному ринку» Гетьманщини був «попит» на соболя, посади та щедрі обіцянки, московська дипломатія збільшувала свій вплив на перебіг внутрішньополітичних процесів на українських землях.

Ми вже згадували вище про формування Москвою в церковному середовищі Гетьманщини стійкої групи прибічників. Так, зокрема в травні 1659 р. (за старим стилем) до царя з чолобитною звернувся ігумен Полтавського Воздвиженського монастиря Самійло з проханням про дари на побудову та прикрашання монастиря, що був «пограбований І. Виговським та татарами». Для нас з тексту цієї чолобитної цікавими є дві згадки. По-перше, серед посланців у Москву: «Притащился богомолецъ твой къ тебѣ великому государю къ Москвѣ съ полковникомъ съ Маркомъ Мартиновымъ Пушкаренкомъ...» [6, с. 206] найвірогідніше тут йдеться про брата Кирика Пушкаря. По-друге, на звороті царської відповіді на згадану чолобитну ігумена полтавського монастиря, зафіксовано таке: «...Отданы (йдеться про гроші) переводчику Григорью Кольчитцкому. Отписка объ нихъ ись Путивля въ столпу Запорожскихъ посланцовъ гетмана Ивана Беспалого» [6, с. 207]. Ми недаремно звертаємо увагу на ці два прізвища, з нашої точки зору, це є додатковим підтвердженням того, що в цей час вже йшлося, так би мовити про, що найменше два центри влади на козацьких землях, які позиціонували себе як легітимні: гетьман І. Виговський та лояльна до нього старшина та «гетьман» І. Беспалий, якого Москва визнавала за гетьмана, що правда лише у внутрішньому дипломатичному листуванні. Борис Грінченко

так описував події, що передували Конотопській битві: «Ромодановський зібрав жменьку тих козаків, що позбігалися до московського табору, і звелів їм вибрати гетьмана. Вони вибрали Безпалого; повибірано наново й деяких полковників. Безпалый сів у Ромні і звав себе гетьманом. А Искра лютував на це, казав, що він гетьман, що йому ще в Москві сказано бути гетьманом. Він і собі набрав голоти та й ішов, щоб скинути Безпалого» [9, с. 70]. Попри те, що робота «Іван Виговський його життя й діла» має перш за все науково-популярний характер, Б. Грінченко писав її використовуючи досить широку джерельну базу. Не можна сказати, що ця розвідка є нейтральною, навпаки у ній досить часто цитується літопис С. Величка та чітко простежується симпатія автора до гетьмана І. Виговського, в той час, як його опонентам, даються вкрай негативні характеристики. Тим ни менш, дії антигетьманської опозиції, оцінюються з точки зору їх позасистемного характеру, чітко окреслюються джерела виникнення опозиційних до І. Виговського настроїв, виписана роль московського уряду у процесі позбавлення І. Виговського гетьманської булави. Б. Грінченку вдалося описати соціальний склад тих частин антигетьманських груп які стали рушійною силою повстання проти влади І. Виговського. У статейному списку царських можновладців: князя А. Трубецького, В. Шереметьєва, Г. Ромодановського, І. Лопухіна та Ф. Грибоедова датованому січнем-листопадом 1659 р. (за старим стилем) декілька раз згадується про Івана Безпалого як: «...наказной гетманъ Иванъ Безпалой»; «...гетманъ же Иван Безпалой» [6, с. 220; с.221]. В цьому ж статейному списку зафіксований перебіг подій у миргородському полку. Так, за повідомленням З. Маслова, «И февраля же де въ 7 день, по прелестнымъ листамъ измѣнника Ивашка Выговского и по наговору Миргородского протопопа Филиппа, Степанъ Долгаль изъ Миргорода выѣхаль къ измѣннику къ Ивашку Выговскому, и послѣ де того и Миргородцы измѣннику Ивашку Выговскому здались, а государевыхъ де ратныхъ людей измѣнникъ Ивашка Выговской ограбя, отпустиль въ Лохвицу;» [6, с. 222]. Отже бачимо, що гетьману Виговському вдалося переконати свого бунтівного супротивника С. Довгала й миргородський полк перейшов на його бік. Зробивши «ставку» на І Безпалого, московський уряд проте зовсім йому не довіряв, про це свідчать вказівки від царя до своїх воевод про наступне: «...и гетманъ де Иванъ Безпалой и он Кондрать (сотник Войтенко) опасны, чтобъ де отъ измѣнника отъ Ивашки Выговского по прелестнымъ ево листамъ и въ Роменской черни какіе шатости не учинилось;» [6, с. 224]. Спроби порозуміння між гетьманом та його противниками не вдаючись до зброї, московські представники називали «прелестними листами», натомість власне лис-

тування з опонентами І. Виговського таким не вважало, хоча саме в ньому містилися заклики до збройного протистояння.

Результати та їх обговорення. Політична опозиція до гетьмана І. Виговського виникла майже зразу після оголошення його регентом малолітнього Ю. Хмельницького. Щоправда її паростки спочатку важко було простежити. Натомість розростання опозиційних настроїв, у тогочасному українському суспільстві, до масштабів які б дозволяли говорити про їх серйозний політичний потенціал навряд чи було б можливим без втручання ззовні, мова йде перш за все про царський уряд. Треба також врахувати, що способи залагодження суперечностей які застосовував І. Виговський не обмежувалися лише збройним протистоянням. Вдалі переговори гетьмана з своїми опонентами більше турбували Москву, ніж чергова збройна сутичка між лояльними до гетьмана військами та бунтівними козацькими полками. Важливим фактором, який суттєво впливав на перебіг протистояння гетьманської влади та опозиційних до неї сил було низове козацтво. Вдало маніпулюючи настроями низовців промосковська козацька старшина закидала І. Виговському і його шляхетське походження і малий досвід «козакування» і полонофільство, в останньому власне можна було звинуватити будь-якого шляхтича чи міщанина який сформувався в політичній системі Речі Посполитої. Подібне застосування популістських методів впливу особливо ефективно у суспільствах які характеризуються нестабільністю в соціально-економічному розвитку, особливо швидко заклики політиків-популістів знаходять відгук у середовищі де соціальною нормою вважається рівноправність, право на висловлення власної думки. Як пам'ятаємо у традиціях низових козаків було частими зміни своїх очільників, а шляхта в Речі Посполитій могла заблокувати будь-яке політичне рішення лише публічно висловивши свою незгоду з ним. Отже, умови для використання популізму в якості маніпулятивної технології на території Гетьманщини були сприятливими.

Висновки. Підписана І. Виговським Гадяцька угода 1658 р. сприймалася значною частиною тогочасного українського суспільства як повернення старих порядків. Серйозним політичним прорахунком гетьмана було те, що він та його прибічники не пояснили козацькому загалу основних положень згаданого договору, вказавши на переваги цієї угоди в порівнянні з договорами з Москвою. Зрозуміло, що цими прорахунками вдало скористалися його політичні опоненти в тому числі й Москва. Сформувавши у козацтві образ І. Виговського як ворога, «изменника», царські урядовці розіграли цю карту та отримали політичні дивіденди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький: Істор. студії / В. Герасимчук // Зап. НТШ, 1904. – Т. 59. – с. 1–40.
2. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. / В. Герасимчук // ЗНТШ, 1912 р. – т. 110. – с. 31–54.
3. Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 рр.) / В. С. Степанков. – Середньовічна Україна, 1994 р. – т. 1. – с. 88–108.

4. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.
5. Горобець В. М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесі / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – Київ, «Дієз-продукт», 2005. – №2. – с. 16–47.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссиейю 1657 – 1659 / Изданы под редакцією Н. Костомарова. – СанктПетербургъ: Въ типографіи П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4. – 276 с.
7. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – Четверте видання. – К.: Критика, 2009. – 584 с.
9. Грінченко Б. Иван Выговський його життя й діла / Б. Грінченко. – Київ: Видавництво «Вік», 1909. – 112 с.

REFERENCES

1. Herasymchuk, V. Vyhovsky and Yuri Khmelnytsky: History Studios // Zap. NTSh, 1904. Vol. 59. pp. 1–40.
2. Herasymchuk, V. The Chudnivsk Campaign 1660 // ZNTSh, 1912. Vol. 110. pp. 31–54.
3. Stepankov, V. S. Ivan Vyhovsky`s Hetmanship: the Social and Political Struggle and the Problem of State Building (August 1657 – September 1659). Serednovichna Ukraina, 1994. Vol. 1. pp. 88–108.
4. Horobets, V. Ukrainian Cossack Elite in Search of Political Legitimation: Relations with Moscow and Warsaw, 1654-1665. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2001. 533 p.
5. Horobets, V. M. The Hetmanship Foreign Policy in the Second Half of the 50es of the 17th Century: the Influence of the Social and Political Confrontation in Ukraine and the Transformations of Regional Geopolitical Processes // Ukrainyskiy istorychnyi zhurnal. Kyiv: «Diiez-produkt», 2005. no. 2. pp. 16–47.
6. Akty, otnosyashchiesya k" istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye arkheograficheskoy kommissieyu 1657 – 1659 / Izdany pod" redaktsieyu N. Kostomarova. – SanktPeterburg": V" tipografii P. A. Kulisha, 1863. – T. 4. – 276 s.
7. The Acts Related to the History of Southern and Western Russia, Collected and Published by the Archaeological Commission / Izdany pod redakcieju N. Kostomarova. St. Petersburg: V tipografii P. A. Kulisha, 1863. . (Vol. 4). 276 p.
8. Kryvosheia, V. V. The Cossack elite of the Hetmanship. – Kiev: IPiEND imeni I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 2008. 452 p.
9. Yakovenko, N. The Historical Sketches of Medieval and Early Modern Ukraine. fourth edition. Kyiv: Krytyka, 2009. 584 p.
9. Grinchenko, B. Ivan Vyhovsky: Life and Actions. Kyiv: Vydavnytstvo «Vik», 1909. 112 p.

The Consolidation of Opposition to Hetman I. Vyhovsky: External and Internal Factors of Influence S. Poltavets

Abstract. The political processes that had contributed to the consolidation of opposition forces to I. Vyhovsky before he lost his power are examined. Special attention is devoted to the key role and influence of the Moscow government on the launching of anti-hetman agitation on the Cossack territory. In this context it is reported that I. Vyhovsky`s opponents used populist appeals to Cossacks in the struggle for the hetman`s mace.

Keywords: *hetman`s power, Cossack officers` opposition, I. Vyhovsky, I. Bezpaly.*

Консолидация оппозиции к гетману И. Выговскому: внешние и внутренние факторы влияния С. В. Полтавец

Аннотация. Рассматриваются политические процессы способствовавшие консолидации оппозиционных к гетману И. Выговскому сил накануне утраты им власти. Обращается особое внимание на ключевую роль и влияние московского правительства на развертывание антигетманской агитации на казацкой территории. В этом контексте указывается на использование оппонентами И. Выговского populistских обращений к казачеству в борьбе за гетманскую булаву.

Ключевые слова: *гетманская власть, старшинская оппозиция, И. Выговский И. Беспальый.*